

# Българите в Северното Причерноморие

## ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

### КОЛАННИ ДЕТАЙЛИ ТИП "НЕВОЛИНО" ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ

Боян Иванов

В настоящата публикация ще обърна внимание на открити в България коланни накити, познати предимно от източноевропейските степи. За тяхната украса е характерна многолистна, "превързана" палмета, в която издължени заострени листа се редуват с тънки, завити навътре във вид на волути. Коланни накити с този орнамент са известни сред руските археолози като тип "Неволино" по името на съответната култура от втората половина на VII и VIII в.<sup>1</sup> Това название ще ползвам за удобство в настоящата работа.

Разглежданите коланни детайли (плочка от тока, апликация и накрайник) са открити случайно през периода 1985 – 1998 г. Включени са съответно в експозициите на Застрахователно и презастрахователно акционерно дружество "България" – Варна, Исторически музей – Шумен<sup>2</sup>, а накрайникът се намира в частна колекция.

1. Плочката от тока е частично запазена (табл. 1 ). Тя е бронзова, лята, еднолицева, ажурна. Украсата на запазената част представлява петлистна палмета с две двойки завити навътре, образуващи волути листа. Върхът на палметата е оформен "копиевидно" (вторично завит навътре при счупване). Композицията е симетрична спрямо надлъжната ос. Украсата е получена при леенето. Няма данни за начина на прикрепване към колана. Размери: запазена дължина 2,6 см; ширина 2,5 см; дебелина 0,35 см. За археологическата среда на предмета няма сведения. Открит е в околностите на с. Тръстика, Разградско.

Находката от с. Тръстика няма познат аналог в България. Тока с идентична украса и форма е известна от некропола Скалистое в Крим (скална гробница № 303)<sup>3</sup> (табл. 1 ). Декорирана е с три двойки завити навътре листа, завършващи с волути. Върхът на палметата е оформен "копиевидно". Композицията е симетрична само по надлъжната ос. В същия гроб е открита и тока тип "Коринт". Той се датира според З. Вински<sup>4</sup>, Д. Чалани<sup>5</sup> и Й. Вернер<sup>6</sup> в средата на VII в. А. Амброз и А. Айбабин<sup>7</sup> смятат, че "коринтски" тип токи се срещат в Крим и през VIII в.

Токи с украса, подобна на тази от Скалистое са известни от земите на Втория Аварски хаганат по Средния Дунав – некрополите Холиаре (гроб № 619)<sup>8</sup>, Михелдорф (гроб № 1)<sup>9</sup> и Чатай (гроб № 74)<sup>10</sup> (табл. 1 ). За разлика от гореописаните две токи, тези от Средна Европа имат четвърта двойка листа със заострени краища. Заедно с тях са открити

коланни и ремъчни накити от типа "грифони-ластари", както и други с белези, онаследени от геометричните типове. Те се датират в края на VII – първата половина на VIII в.

Тока със сходно композиционно решение на орнамента произхожда от скална гробница в Сименз, Крим<sup>11</sup> (табл. 1<sub>9</sub>). Разликата е в ажурното изпълнение на украсата и листовидния връх на палметата. От разрушен гроб на платото Тепсен (Крим)<sup>12</sup> е позната тока с ажурна украса от две симетрични спрямо напречната ос многолистни палмети, свързани с "превръзка". Върховете им са заострени като при тази от Симеиз. Издължени листа се редуват с двойки завити навътре, завършващи с халка ластари. Композицията е симетрична и спрямо надлъжната ос (табл. 1<sub>7</sub>). Гробът от Тепсен е датирен в началото на VIII в. и според А. Айбабин принадлежи на български воин<sup>13</sup>. Възможна е и по-ранна датировка на тази тока – края на VII в. Тя вероятно е синхронна с останалите детайли на колана от Тепсен, принадлежащи към геометричния стил характерен за прехода между Първи и Втори Аварски хаганат.

Токи със същата украса са познати предимно от Приуралието – некрополите Невотино (гроб № 48), Броди и Верх-Сая (гроб № 65а, 81)<sup>14</sup> (табл. 1<sub>8,10</sub>), Поволжието – Крюково-Кужновския некропол<sup>15</sup> и от Северен Кавказ – некрополите Мокрая Балка (катакомба № 120) и Ленинхабл<sup>16</sup> (табл. 1<sub>11</sub>). Датирани са в края на VII – първата половина на VIII в. – за Невотино и първата половина на VIII в. – за Мокрая Балка<sup>17</sup>.

Според разликите в украсата върху плочките и нейното изпълнение разглежданите токи могат да бъдат обособени в два варианта: западен – тези от некрополите край Скалистое, Холиаре, Михелдорф и Чатай и източен – токите от Невотино, Верх-Сая, Броди, Крюково-Кужновски, Мокрая Балка, Ленинхабл и Тепсен (карта 1). В стила и композицията на орнамента върху токата от Симеиз се преплитат елементи и от двата варианта украса, което показва връзката между тях.

Формата и украсата на плочката дават основание токата от с. Тръстика да се отнесе към западния вариант на този тип. Въз основа на разглежданите паралели тя може да се датира в края на VII – началото на VIII в.

2. Апликацията (табл. 2<sub>1</sub>) е бронзова, лята, еднолицева, ажурна, с кръгла форма. Украсена е със седемлистна ажурна "превръзана" палмета с три издължени заострени листа, между които са разположени две двойки завити навътре, завършващи с халка ластари. Композицията е симетрична спрямо надлъжната ос. Украсата е оформена при леенето. Личат следи от дообработка с резец. В долния край на апликацията е разположен челюстен шарнир, държащ куха бронзова тръбичка. Тези елементи нямат работна функция, а са декоративни. Апликацията е прикрепвана чрез "свободни" нитове в горния край и двете срещуположни страни. Размери: д. 3,9 см; ш. 3,1 см; деб. 0,2 см. Открита е в района на с. Вазово, Исперихско, но липсват конкретни данни за мястото на намирането и археологическата среда.

Находката от с. Вазово няма познат аналог в България. Апликация, идентична на разглежданата тук, е открита случайно край некропола Скалистое в Крим (табл. 2<sub>2</sub>). А. Айбабин датира тази находка в първата половина на VIII в.<sup>18</sup> Друга подобна апликация е била закупена за колекцията на граф Зито от Северен Кавказ в началото на века<sup>19</sup> (табл. 2<sub>3</sub>), трета е намерена в некропола при Броди<sup>20</sup> (табл. 2<sub>4</sub>). В този район – по долините на реките Кама и Силва, където е археологически локализирана културата Невотино, се срещат и други сходни находки. Особено близки до разглежданата тук апликация са известни от

некрополите при Броди (гроб № 61), Верх-Сая (гроб № 60 – 16 екземпляра)<sup>21</sup> (табл. 2<sub>5</sub>) и Крюково-Кужновски (гроб № 139 и № 352)<sup>22</sup> (табл. 2<sub>17,18</sub>). Разликата е единствено в действащия челюстен шарнир, държащ правоъгълна рамка. Датирани са в края на VII – първата половина на VIII в.<sup>23</sup> Сходен тип коланни детайли се срещат и в некрополите Мокрая Балка (катакомба № 120)<sup>24</sup> и Песчанка (гроб № 6)<sup>25</sup> в Северен Кавказ (табл. 2<sub>6,7</sub>). Според Г. Афанасиев се датират в първата половина на VIII в.<sup>26</sup> Апликациите от Мокрая Балка за разлика от тази от Вазово са с действащи шарнири, завършващи с халки. От Севернокавказките некрополи – Песчанка и Гижгид (скална гробница № 1)<sup>27</sup> (табл. 2<sub>12,13</sub>) са известни находки с идентична форма, функция и орнамент. Разликата е в материала и техниката на изработка – вероятно шамповане. Датирани са от А. Амброз в VIII – първата половина на IX в.<sup>28</sup> заедно с апликацията от Песчанка (гроб № 6), но съпровождащите коланни накити – шамповани и лети с фестонирана украса по ръбовете предполагат по-ранна датировка във втората половина на VII – началото на VIII в.

Подобен орнамент развит върху правоъгълно поле, е характерен за някои апликации от некропола при Верх-Сая (гроб № 29, 60)<sup>29</sup> и случайни находки от Северен Кавказ<sup>30</sup>, Броди и Верх-Сая (табл. 2<sub>8,11</sub>)<sup>31</sup>. От територията на Втория Аварски хаганат – некрополите при Алатаян<sup>32</sup>, Визнек<sup>33</sup>, Щурово<sup>34</sup> (табл. 2<sub>14,16</sub>) и др. са познати апликации със сходна орнаментална композиция, форма и начин на прикрепване. Различават се от "невотинските" главно по допълнителната двойка ластари, вписваща върха на палметата. Заедно с тях са открити и други коланни детайли. Те принадлежат към типа "грифони-ластари", датирани в края на VII – първата половина на VIII в.

Находката от с. Вазово маркира засега най-югозападната точка на разпространението на коланни апликации тип "Невотино" (карта 1). Разглежданите паралели позволяват датироването ѝ в края на VII – началото на VIII в.

3. Коланият край е бронзов, лят, двулицев, плътен, с езиковидна форма (табл. 3<sub>1</sub>). Запазен е половината от крайника, украсена с осемлистна палмета. Три двойки листа са завити навътре и завършват с волути, средата на които е белязана с малка кръгла вдлъбнатина. Между двете двойки волути има издължени листа. Върхът на палметата е оформен "копиевидно". Композицията е симетрична по надлъжната ос. Вероятно цялостната украса се е състояла от две симетрично разположени спрямо напречната ос палмети. Няма данни за начина на закрепване към колана. Размери: запазена дължина 3,8 см; ш. 2,3 см; деб. 0,3 см. Открит е в Северна България, конкретното място на намирането не е известно.

Близки паралели на разглеждания крайник са известни от Втория Аварски хаганат – в некрополите Чатай (гроб № 74)<sup>35</sup> и Радван-над-Дунав – Житавска тон (гроб № 26), датирани в началото на VIII в.<sup>36</sup> (табл. 3<sub>2,3</sub>). Характерен за тях е орнаментът от три двойки завити навътре листа, завършващи с волути. При основата има рамбовиден издатък. Върхът на палметата е оформен "копиевидно". Разликата с представения тук крайник се състои в изрязаните около орнамента полета, липсата на двойка издължени листа и симетричността на композицията само по надлъжната ос. Близко до тези находки стои група крайници от некрополите в Приуралието – Невотино (гроб № 108, 136, 191), Агафоново (гроб № 330), Верх-Сая (гроб № 60, 65а, 154)<sup>37</sup> (табл. 3<sub>4,6</sub>); Поволжието – Ляда<sup>38</sup> (табл. 3<sub>7</sub>), Крюково-Кужновски (гроб № 405)<sup>39</sup> (табл. 3<sub>12</sub>), както и случайни находки от Билярското градище<sup>40</sup>, Керч<sup>41</sup>, Броди и Верх-Сая (табл. 3<sub>7,8,10,11</sub>)<sup>42</sup>, датирани в края на VII –

VIII в. За тях е характерна ажурна украса от две огледални спрямо напречната ос многолистни “превързани” палмети. Композиционната схема е много близка до тази на находката от Северна България. Разликата е в ажурното изпълнение на орнамента и формата на върха на палметата.

Както при украсата на токите така и при тази на крайниците могат да се разграничат два варианта: западен – от Чатай и Радван-над-Дунав и източен – от Приуралието, Поволжието и Крим (карта 1). Симетрично развитият спрямо напречната ос орнамент при втория вариант може да се обясни и с много по-голямата дължина на крайниците.

Украсата върху запазената част на коланния край от Северна България е близка до западни образци, но вероятната композиция на орнамента – симетрична спрямо напречната ос, както и дължината му го доближават до източния вариант на този тип находки. Разгледаните паралели позволяват датирането му в края на VII – началото на VIII в.

Случайното намиране на представените коланни украси не позволява връзка с археологическа среда. Важен е фактът, че те се срещат и на територията на Североизточна България. Тук ще се спрем на някои основни тези, обясняващи произхода на този тип находки. Според В. Генинг<sup>43</sup> и Е. Голдина<sup>44</sup>, изследвали коланите тип “Неволино” в Приуралието, те са продукт на византийско влияние от областта на Понта. Подобно становище застъпва и В. Ковалевская<sup>45</sup> за украсите от Северен Кавказ. Безспорно е влиянието на Византия върху коланните моди през VII в. сред номадските племена, но от нейните бивши територии засега не са познати находки, близки до типа “Неволино”. А. Айбабин разглежда този тип украси в Крим като чуждо, хазарско влияние. По същия начин, той се опитва да обясни разпространението на тези находки в Поволжието, Приуралието и Северен Кавказ<sup>46</sup>. Тази теза не обяснява наличието на сходни материали от България и Централна Европа. Различно становище застъпва И. Бона<sup>47</sup>. Според него коланните детайли тип “Неволино” показват връзки с късните авари, а Г. Ласло свързва разпространението на този тип колани с маджарите<sup>48</sup>. Подобно е мнението на И. Баранов. Той смята, че тези накити са изработвани през VII в. в Согд, откъдето проникват в Приуралието. Разпространението им през VIII в. в Северен Кавказ, Крим и по-късно в Централна Европа той свързва с миграцията на маджарите<sup>49</sup>. Тази интересна хипотеза не е достатъчно подкрепена с археологически материали и исторически сведения. В Согд “неволинският” тип коланни накити липсва<sup>50</sup>, а сребърните съдове със сходни растителни орнаменти са по-късни от разглежданите тук украси<sup>51</sup>. От друга страна, добре познатите маджарски поясни гарнитурни от времето на преселението на юг и запад не съвпадат стилово и хронологически с “неволинските”.

А. Айбабин отбелязва стиловата близост между украсите от многолистни палмети със завършващи с волути листа като при плочката на токата от Скалистое и тези върху коланните части от Ясиново, апликациите от Келегей и четвъртата група украси от Малое Перещеино<sup>52</sup>. Разгледаният в тази работа материал позволява да се уточни връзката между тях. Златната шампована коланна гарнитура от Ясиново<sup>53</sup> – ремъчни краища, щитовидни апликации и правоъгълна плочка от тока (табл. 4<sup>2,4,9,18</sup>) може да се приеме за един от първообразите на всички интересувачи ни коланни детайли тип “Неволино”. Ремъчните краища от Ясиново са украсени с шестлистна палмета с тънки, завършващи с

изпъкнали волути листа. При горните две двойки листата са завити навътре, като между тях е вписан ромбовиден връх, а при долната са извити навън (табл. 4<sup>4</sup>). Тази орнаментална композиция е много близка с украсите на крайниците от Чатай и Радван-над-Дунав, плочките на токите от Скалистое, Холиаре, Михелдорф, Чатай (табл. 4<sup>3</sup>) и особено с тази от Симеиз. Отличават се по долната двойка извити навън листа. Композицията от две огледални спрямо напречната ос палмети, симетрични и по надлъжната ос върху щитовидните апликации от Ясиново (табл. 4<sup>18</sup>) е близка до украсата на крайниците и токите от източния вариант на типа “Неволино” (табл. 4<sup>17,19</sup>). Разликата е в ажурното изпълнение на орнамента и допълнителните двойки издължени листа при “неволинските” коланни детайли. Украсата на златния обков за тока от Ясиново (табл. 4<sup>2</sup>) е композиционно близка с тази на токите тип “Неволино” в източния им вариант (табл. 4<sup>1</sup>). Различават се по формата на върха на палметата и типа на “превързката”. Същото важи и за ясиновските коланни апликации (табл. 4<sup>4</sup>), чийто орнамент е сходен с този на “неволинските” (табл. 4<sup>10</sup>). Свързващо звено между тях са вероятно шампованите апликации от Песчанка и Гижид. Коланните детайли от Ясиново са шамповани, а “неволинските” – лети. Това в голяма степен определя различията в украсата и нейните елементи.

Многолистни палмети със завършващи с волути листа, композиционно близки до разглежданите от нас находки са изобразени върху предметите, съставляващи част от четвъртата група от Малое Перещеино – златните обкови от кана, бокалът и някои апликации<sup>54</sup> (табл. 4<sup>6,13,16</sup>). Тези находки се датират до втората половина на VII в. и се отнасят от Б. Маршак към продукцията не на Согд, а на нелокализирано, кратко съществувало ателие<sup>55</sup>, което според Й. Вернер е действало в двора на хан Кубрат<sup>56</sup>. Завитите навътре ластари в симетрични композиции се определят от Г. Ласло и Й. Вернер като специфичен стил на “майстора от Малое Перещеино”, който се отличава в голяма степен от византийско-сасанидските образци<sup>57</sup>. Близки паралели на “неволинския” тип украси дава и орнаментът върху дръжката на златен съд от Врп<sup>58</sup> (табл. 4<sup>20,21</sup>). Очевидното сходство на стила на изделията от четвъртата група на Малое Перещеино със златния колан от Ясиново, апликациите от Келегей<sup>59</sup> и някои украси от Вознесенка<sup>60</sup> (табл. 4<sup>7,11,15</sup>) дава основание да ги разглеждаме като обособен кръг паметници. Доказателство за това е и предлаганата от повечето автори датировка на тези находки – до втората половина на VII в.<sup>61</sup>

Характерно за развитието на номадския колан в края на VII – началото на VIII в. е преминаването от шамповани към лети коланни накити. Можем да приемем, че коланните детайли тип “Неволино” са лети вариации на шампованите украси от разгледания вече стил на Ясиново, Малое Перещеино и Келегей.

Търсейки произхода на “неволинския” тип коланни накити, трябва да отбележим, че и други от съвременните изследователи свързват находката от Малое Перещеино с личността на хан Кубрат<sup>62</sup>. Още в тридесетте години на века Н. Мавродинов предлага теория за произхода на коланни детайли с разглеждания тук орнамент<sup>63</sup>. Той ги свързва с прабългарската “художествена индустрия”. В изследването си използва ограничен кръг паметници, което прави изводите му недостатъчно аргументирани с оглед съвременното ниво на науката. Коланните накити от типа “Неволино”, открити през последните петдесет години, позволяват преразглеждането на тази теория.

В Поволжието и Приуралието този тип коланни детайли са познати от ямни

некрополи, в Северен Кавказ – от катакомби и скални гробници, в Крим – от скални гробници и гробове с каменна облицовка, в Централна Европа – от ямни некрополи. Тези особености на погребалния обряд предполагат различна етническа принадлежност. През ранното средновековие носенето на определени типове колани е разпространено на големи територии сред различни номадски племена и държавни формирования. Свързането на която и да е коланна мода само с точно определен етнос през тази епоха е неоправдано. Това по никакъв начин не изключва възникването на специфични типове колани в даден културен кръг и първоначалното им разпространяване от неговите представители.

Известните находки тип “Неволино” оставят впечатлението, че тази коланна мода не е битувала в цялата Европейска степ, а е характерна само за малки, изолирани райони от нея (карта 1). Показателни са ареалите на разпространение – диференцирани в гранични райони на степта. Тази особеност трудно може да бъде обяснена само с културни влияния, а както смята И. Баранов се дължи на население – пряк носител на модата. Това явление трудно може да се свърже с маджарите. Началото на производството и разпространение на “неволинския” тип колани съвпада хронологически с разселването на българските племена под натиска на хазарското нашествие. Това, както и фактът, че стилът на четвъртата група предмети от находката при Малое Перещепино и колана от Ясиново са най-близкият модел за “неволинския” тип украси, дава основа на друго предположение. Появата на тези находки по границите на степта в края на VII в. може да се свърже с разселението на племена и групи от Велика България и влиянието им върху съседните народи. Основание за подобно твърдение дават и сведенията на византийските хронисти за съдбата на Кубратовите синове Баян, Котраг, Аспарух и Кубер<sup>64</sup>. Смятаме, че наличието на коланни детайли тип “Неволино” сред малобройните находки от този период на територията на България може да послужи като потвърждение на изказаното предположение.

#### Бележки

<sup>1</sup> Голдина, Р. Хронология погребалных комплексов раннего средневековья в Верхнем Прикамье. – КСИА, 158, 1979, с. 88.

<sup>2</sup> Апликацията ми бе предоставена за публикуване от П. Петрова, на която изказвам благодарност.

<sup>3</sup> Веймарн, Е., Айбабин, А. Скалистинский могильник. Киев, 1993, с. 63, рис. 41<sup>20</sup>.

<sup>4</sup> Vinski, Z. Kasnoanticki starosjedloci u Salonitanskoj rediji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata. – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split, 1974, LXIX (1967), tab. XVII<sup>9,11</sup>, XVIII<sup>1-3</sup>, XIX<sup>1-3</sup>.

<sup>5</sup> Чаллantz, Д. Памятники византийского металлообрабатывающего искусства, I. – Acta Antiqua, Budapest, 1954, II, s. p. 340.

<sup>6</sup> Werner, J. Byzantinische Gürtelschnallen des 6 und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. – Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte. Köln, 1955, I, S. 43.

<sup>7</sup> Амброз, А. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. I. – СА, 1971, 2, с. 116, 118, рис. 7<sup>13</sup>; Айбабин, А. Погребения конца VII – первой половины VIII вв. в Крыму. – В кн.: Древности эпохи переселения народов. Москва, 1982, с. 172.

<sup>8</sup> Dekan, J. Herkunft und ethnizität der gegossenen bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. – SIA, XX – 2, 1972, Abb. 98<sup>2</sup>; Тоѝк, А. Slawisch – Awarisches Gräberfeld in

Holiare. Bratislava, 1968, Taf. LXXVI<sup>40</sup>.

<sup>9</sup> Tovornik, V. Die Gräberfelder von Micheldorf – Kremsdorf Oberösterreich. – Die Bayern und ihre Nachbarn, Herg. H. Friesinger und F. Daim, Wien, 1985, T. 2, Taf. 6<sup>7</sup>.

<sup>10</sup> Zabožnik, J. Zur Problematik der “Byzantinischen” gärtebes-chläge aus Čataj. – Die Awaren im Raum des Byzantinischen welt (под печат), Abb. 13, 14. Благодаря на Ф. Дайм за предоставената ми информация.

<sup>11</sup> Айбабин, А. Цит. съч., с. 179, рис. 6<sup>9</sup>.

<sup>12</sup> Баранов, И. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990, 121 – 123, рис. 45<sup>3</sup>.

<sup>13</sup> Айбабин, А. Цит. съч., с. 180, 184.

<sup>14</sup> Goldina, E. Gürtelteile mit Pflanzenornamenten aus dem Kamagebiet. – Awaren Forschungen, Herg. F. Daim, Wien, 1992, I, Taf. 4<sup>6,8</sup>; Голдина, Р., Неволин, Н. Могильники неволинской культуры в Приуралье. Иркутск, 1990, с. 123, Табл. XXVI<sup>29</sup>.

<sup>15</sup> Ковалевская, В. Поясные наборы Евразии IV – IX вв. Пряжки. – САИ, Е 1-2, М., 1979, табл. 2 (№ 228).

<sup>16</sup> Ковалевская, В. Северокавказские древности. – В: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР, М., 1981, с. 177, рис. 61.

<sup>17</sup> Goldina, E. Op. cit., S. 501; Ковалевская, В. Северокавказские древности... с. 177.

<sup>18</sup> Айбабин, А. Цит. съч., с. 179, рис. 6<sup>8</sup>.

<sup>19</sup> Мавродинов, Н. Прабългарската художествена индустрия. – В: Сб. Мадара II, С., 1936, с. 209, обр. 243<sup>2</sup>.

<sup>20</sup> Генинг, В. Бродовский могильник. – ЖСИИМК, 52, 1953, с. 92, рис. 3.

<sup>21</sup> Goldina, E. Op. cit., Taf. 3 7; Голдина, Р., Неволин, Н. Цит. съч., с. 132, Табл. XXXV<sup>20</sup>.

<sup>22</sup> Erdélyi, I. Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Budapest, 1982, Abb. 70.

<sup>23</sup> Goldina, E. Op. cit., S. 501.

<sup>24</sup> Ковалевская, В. Северокавказские древности... с. 177, рис. 61<sup>14,18</sup>.

<sup>25</sup> Амброз, А. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. II. – СА, 1971, 3, рис. 13<sup>37</sup>.

<sup>26</sup> Афанасиев, Г. Хронология могильника Мокрая Балка. – КСИА, 158, 1979, 50 – 51.

<sup>27</sup> Амброз, А. Цит. съч., рис. 13<sup>45</sup>; Ковалевская, В. Аланы и Кавказ. М., 1972.

<sup>28</sup> Амброз, А. Цит. съч., с. 130.

<sup>29</sup> Goldina, E. Op. cit., Taf. 3<sup>6,9</sup>.

<sup>30</sup> Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 243<sup>1</sup>.

<sup>31</sup> Goldina, E. Op. cit., Taf. 3<sup>8</sup>; Голдина, Р., Неволин, Н. Цит. съч., с. 127, Табл. XXX<sup>29,30</sup>, с. 132, XXXV<sup>22</sup>.

<sup>32</sup> Kovrig, I. Das Awarzeitliche Gräberfeld von Alattayan. – AN, XL (1963), XX<sup>73-78</sup>.

<sup>33</sup> Török, G. The Visznek Cemetery. – In: Cemetery of the Period 567 – 829 in Hungary. Budapest, 1975, p. 325, fig. 2<sup>2,7</sup>.

<sup>34</sup> Тоѝк, А. Slawisch – Awarisches Gräberfeld in Holiar. Bratislava, 1968, Taf. XV<sup>6-10</sup>.

<sup>35</sup> Zabožnik, J. Op. cit., Abb. 1, 2.

<sup>36</sup> Zabožnik, J. Zur horizontalen stratigraphie des Gräberfeldes in Radvan nad Dunajom – Zitavska ton. – SIA, XXXIII – 2, 1985, Taf. 3<sup>22</sup>.

<sup>37</sup> Goldina, E. Op. cit., Taf. 1<sup>14</sup>. Голдина, Р. Ломоватовская культура в верхнем Прикамье, Иркутск, 1985, с. 221, Табл. XIII<sup>39</sup>; Голдина, Р., Неволин, Н. Цит. съч., с. 131, Табл. XXXIV<sup>36-39</sup>.

<sup>38</sup> Смирнов, А. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. – МИА, 28, 1952, с. 177, табл. 23.; Erdélyi, I. Op. cit., Abb. 53.

<sup>39</sup> Erdélyi, I. Op. cit., Abb. 70.

<sup>40</sup> Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 214, обр. 224 а; Халиков, А. Столицата на Волжка България от домонголско време. – Археология, 1973, 1, с. 33, обр. 11.

<sup>41</sup> Айбабин, А. Цит. съч., с. 179, рис. 6<sup>10</sup>.

<sup>42</sup> Goldina, E. Op. cit., Taf. 1<sub>1,5</sub>.

<sup>43</sup> Генинг, Г. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н. э. – КСИА, 1979, вып. 158, с. 102.

<sup>44</sup> Goldina, E. Op. cit., S. 498.

<sup>45</sup> Ковалевская, В. Поясные наборы ..., с. 22.

<sup>46</sup> Айбабин, А. Цит. съч., с. 184.

<sup>47</sup> Vona, I. VII. Szazadi avar telepulesek és Arpad – kori Magyar falu dunaujvarosban. Budapest, 1973.

<sup>48</sup> Laszlo, G. A nevandorlaskor muvsyete Magyarorsyagon. Budapest, 1974.

<sup>49</sup> Распопова, В. Поясной набор Согда VII – VIII вв. – СА, 4, 1965, 78 – 91.

<sup>51</sup> Маршак, Б. Согдийское серебро. М.: Наука, 1971, с. 191.

<sup>52</sup> Айбабин, А. Цит. съч., с. 178.

<sup>53</sup> Айбабин, А. Погребение хазарского воина. – СА, 1985, 3, 191 – 205.

<sup>54</sup> Пак там, с. 196, рис. 6<sub>2</sub>; Айбабин, А. Погребения конца ..., с. 177, рис. 5<sub>2,7,8</sub>.

<sup>55</sup> Маршак, Б. Цит. съч., с. 52.

<sup>56</sup> Вернер, Й. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат хан на българите. С., 1988, с. 31.

<sup>57</sup> Пак там, с. 29, 31; László, G. Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. – Archaeologica Hungarica NS. 34. Budapest, 1955, p. 282.

<sup>58</sup> Werner, J. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. – In Studien zur Archäologie der Awaren, II, Wien, 1986, Taf. 8, 9.

<sup>59</sup> Айбабин, А. Келегейское погребение военного вождя. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, С., 1991, 28 – 34.

<sup>60</sup> Костов, Г. Погребението на хан Аспарух в светлината на археологическите данни. С., 1998, фиг. 18<sub>5,10</sub>; 33<sub>2</sub>.

<sup>61</sup> Balint, C. Die Archäologie der Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6 zum 10. Jahrhundert. Herg. F. Daim, Wien – Köln, 1989, S. 95, 101.

<sup>62</sup> Балинт, Ч. О принадлежности находки в Малой Перешчепине Куврату. – В: Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. Киев, 1996, 54 – 62; Залеская, В., Львова, З., Маршак, Б., Соколова, И., Фоякова, Н. Сокровища хана Кубрата. Перешчепинский клад. Санкт-Петербург, 1997, 41 – 101.

<sup>63</sup> Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 214.

<sup>64</sup> Теофан Изповедник. Хроника. Превод на В. Бешевлиев и Г. Цанкова. – В: ГИБИ, III, С., 1960, с. 262; Никифор, патриарх Константинопольски. Кратка история след царуването на Маврикий. Превод на В. Иванов. Варна, 1997, с. 49, 50.

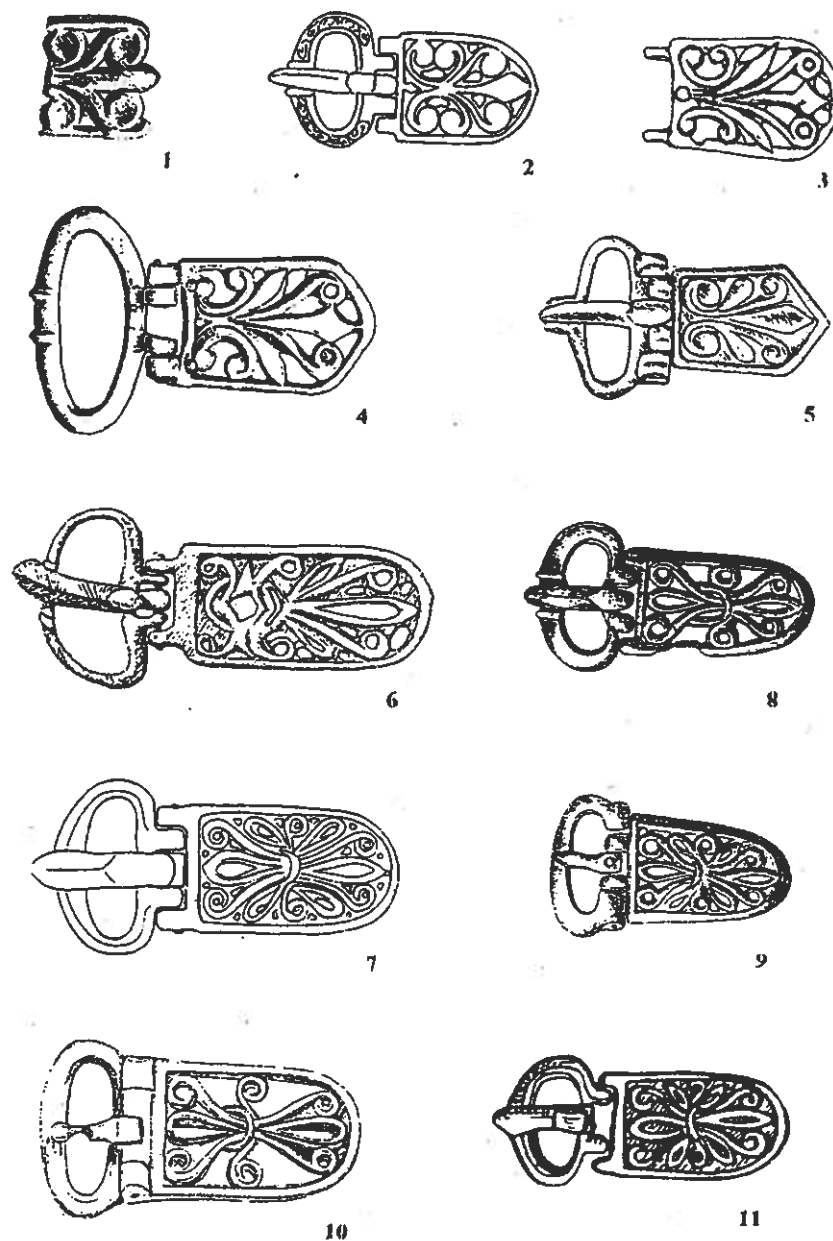


Таблица 1. Коланни токи: 1 – с. Тръстика, Разградско; 2 – Скалистое, Крим; 3 – Холиаре, Словакия; 4 – Михелдорф, Австрия; 5 – Чатай, Словакия; 6 – Симеиз, Крим; 7 – Тепсен, Крим; 8 – Неволино, Русия (Пермска област); 9 – Броди, Русия (Пермская област); 10 – Верх-Сая, Русия (Пермска област); 11 – Мокрая Балка, Северен Кавказ.

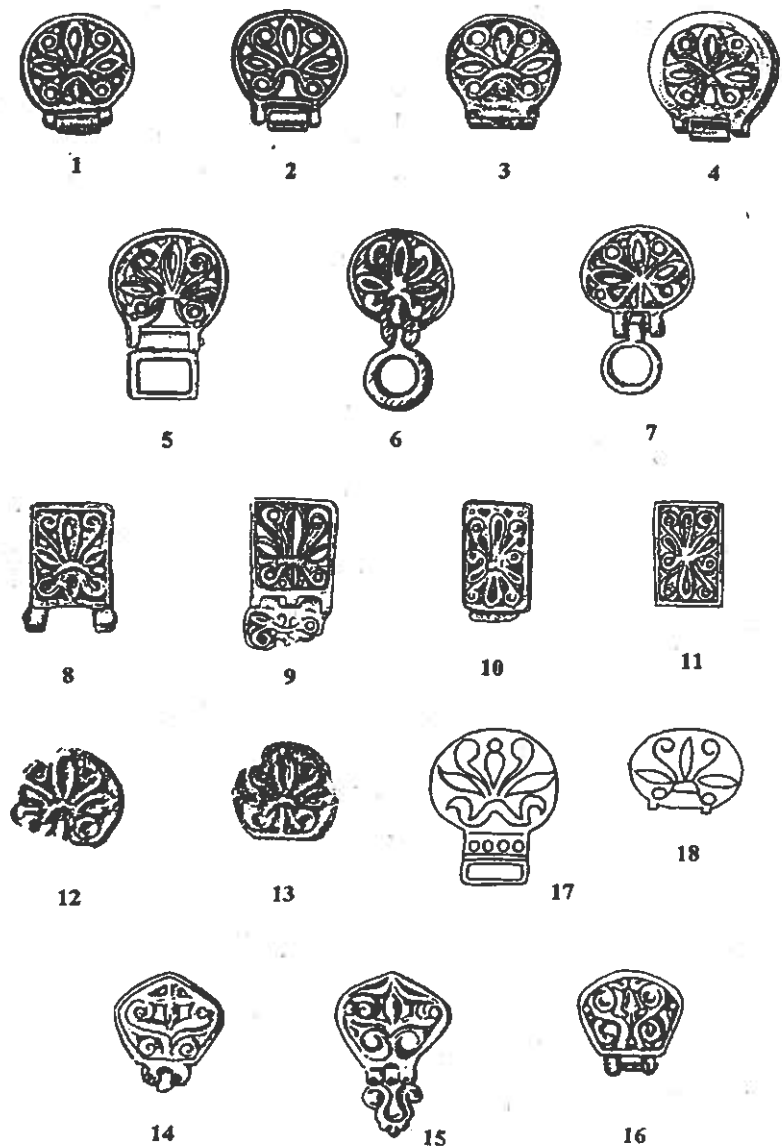


Таблица 2. Коланни апликации: 1 – с. Вазово, Исперихско; 2 – Скалистое, Крим; 3 – Северен Кавказ; 4 – Броди, Русия (Пермска област); 5 – Верх-Сая, Русия (Пермска област); 6 – Мокрая Балка, Северен Кавказ; 7 – Песчанка, Северен Кавказ; 8 – Северен Кавказ; 9 – Верх-Сая, Русия (Пермска област); 10 – Верх-Сая, Русия (Пермска област); 11 – Броди, Русия (Пермска област); 12 – Песчанка, Северен Кавказ; 13 – Гижгид, Северен Кавказ; 14 – Алатаян, Унгария; 15 – Визнек, Словакия; 16 – Щурово, Словакия; 17 – Крюково-Кужновски, Русия (Тамбовска област); 18 – Крюково-Кужновски, Русия (Тамбовска област).

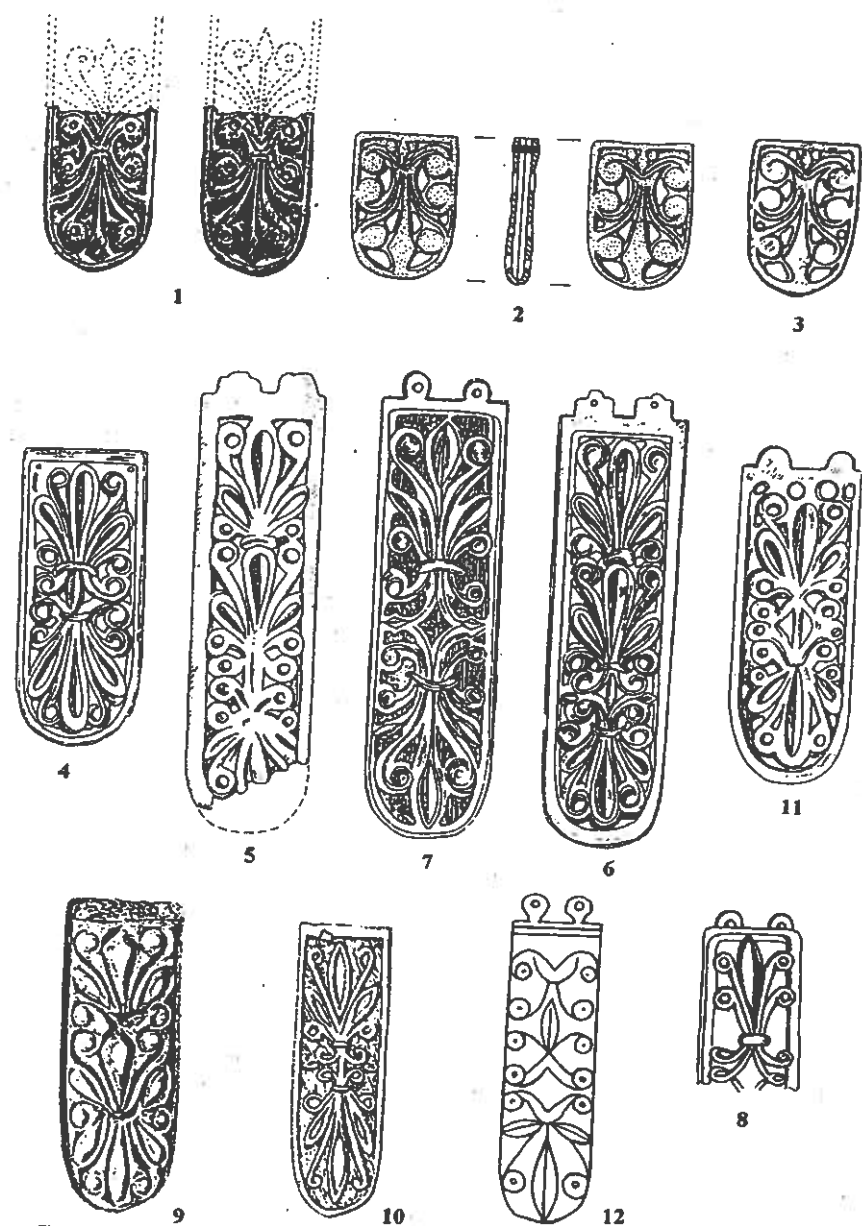
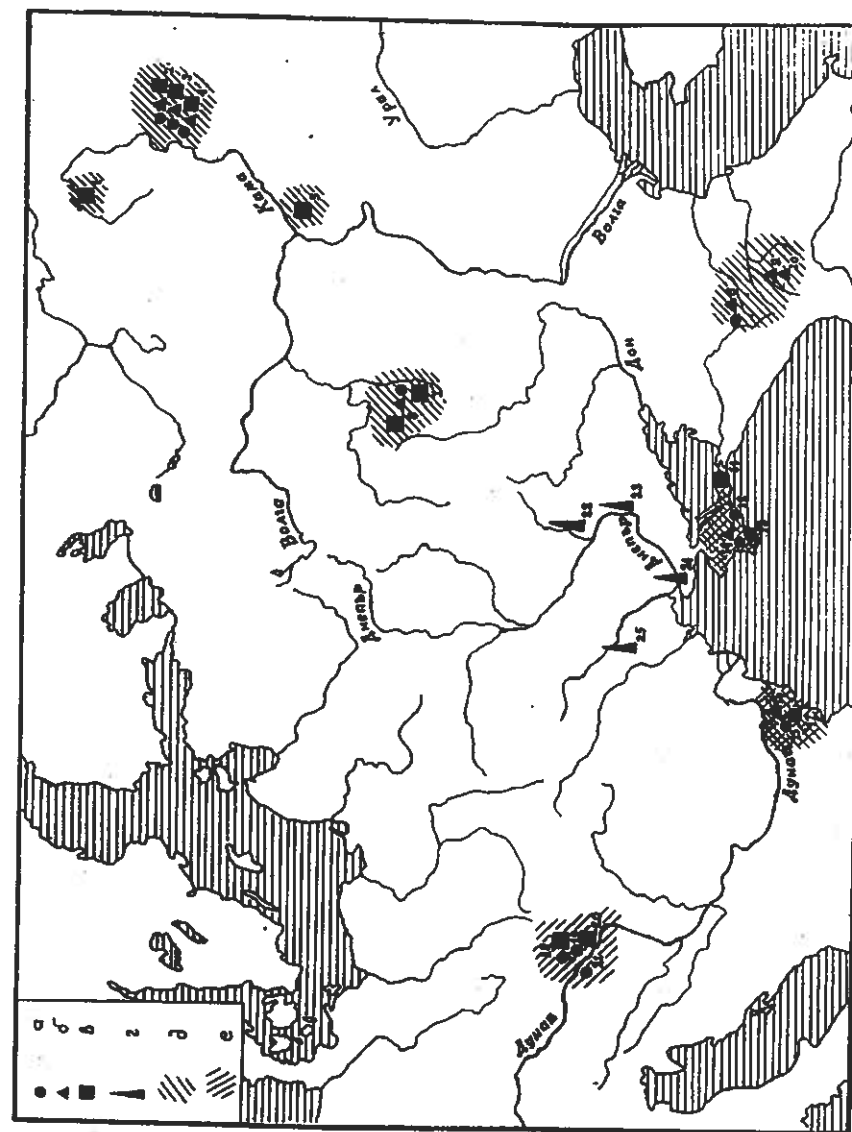


Таблица 3. Коланни накрайници: 1 – Северна България; 2 – Чатай, Словакия; 3 – Радван-над-Дунав – Житавска тон, Словакия; 4 – Неволино, Русия (Пермска област); 5 – Агафоново, Русия (Пермска област); 6 – Верх-Сая, Русия (Пермска област); 7 – Верх-Сая, Русия (Пермска област); 8 – Билярско градище, Русия (Татар-стан); 9 – Ляда, Русия (Тамбовска област); 10 – Керч, Крим; 11 – Броди, Русия (Пермска област); 12 – Крюково-Кужновски, Русия (Тамбовска област).



Таблица 4. Прототипи: 1. – тока от колан, Верх-Сая; 2 – обков за тока, Ясиново; 3 – коланен край, Чатай; 4 – ремъчен край, Ясиново; 5 – коланен край, Северна България; 6 – част от обков, Малое Перешчепино; 7 – част от обков, Вознесенка; 8 – коланна апликация, Алатаян; 9 – коланна апликация, Ясиново; 10 – коланна апликация, с. Вазово; 11 – апликация, Келегей; 12 – украса върху глава на сенмурф, Бия Найман (Согд); 13 – бокал, Малое Перешчепино; 14 – детайл от ножница, Вознесенка; 15 – обков, Вознесенка; 16 – кана, Малое Перешчепино; 17 – коланен край, Керч; 18 – щитовидна апликация от колан, Ясиново; 19 – коланен край, Неволино; 20 – дръжка от съд, Вrap (лице); 21 – дръжка от съд, Вrap (опако).



Карта на коланните детайли тип "Неволино" - легенда.

А – коланни токи; б – коланни апликации; в – коланни накрайници; г – прототипи; д – източен вариант на коланните детайли тип "Неволино"; е – западен вариант на коланните детайли тип "Неволино"; 1 – Агафоново; 2 – Верх-Сая; 3 – Броди; 4 – Неволино; 5 – Билярско градище; 6 – Крюкво-Кужновски; 7 – Ляда; 8 – Мокрая Балка; 9 – Гижгид; 10 – Песчанка; 11 – Керч; 12 – Тепсен; 13 – Симеиз; 14 – Скалистое; 15 – Тръстика; 16 – Вазово; 17 – Северна България; 18 – Чатай; 19 – Холиаре; 20 – Радван-над-Дунав; 21 – Михелдорф; 22 – Малое Перешчепино; 23 – Вознесенка; 24 – Келегей; 25 – Ясиново.